

Հ. ԱՐՍԷՆ ՍՈՒՔՐԻ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թ. ԱՐԳԻՄԱՆ ՈՒԹԻՒՆՔ

(Շար. տես «Բազմավեպ» 1933, էջ 52)

Հ. Սուքրիի գրական գործունեության պատկերն ամբողջացնելու համար, հարկ է որ քանի մը խօսք ալ ըսեմ իրեն թարգմանութեանց մասին, որոնք թէեւ սակաւաթիւ, բայց բաւական են ցոյց տալու, թէ որքան հմուտ էր և խորապէս տիրացած հայ և յոյն լեզուներուն, և որքան ճարտար՝ թարգմանութեան և տաղաչափութեան արուեստին մէջ:

Առաջին յոյն քերթողը՝ որ գրաւեց անոր ուշը, եղած է Եսքիլէս ողբերգակը: Քրիստոսէ 525 տարի առաջ ծնած Եսքիլէսը, ազնուական տոհմէ, կոռած դիւցազնորէն երիտասարդ հասակին Մարաթոնի Սաղամինայի և Պլատէայի պատերազմներուն մէջ, որոնց արիւնոտ զաշտերէն և նախճիրներէն բերած է հետը ողբերգակի ներշնչումները: Եօթանասուն և աւելի ողբերգութիւններ գրած է, և քսան և ութ բերգութիւններ հանդիսացած իր մրցակիցներուն դէմ: Չեռերնիս հասած գործերէն՝ ամենէն աւելի հմայիչ, յուզիչ և հանճարեղն է «Պրոմէթէոս կալանաւոր»ը, որուն նիւթն է՝ թէ ինչպէս անսիրտ և անագորոյն Արամազդ կը պատուհասէ չարաչար և կը խոշտանգէ շղթայապիրկ կովկասի ժայռերուն վրայ Պրոմէթէոսը, այն բարերար և մարդասէր հոգին, որ մաքառելով չարին և անիրաւութեան վայրագ ուժին դէմ, կը գողնայ երկնքին հուրը և անով կը շնչաւորէ մարդը, և այնպէս

կը գրգռէ իրեն դէմ աստուածներուն պետին վրէժը և զայրոյթը: Այս հոյակապ ողբերգութիւնը ղիւթած էր Սուքրիի զգայուն սիրտը երիտասարդ հասակէն, զոր թարգմանեց գրարար թատերական չափով (3-4-4-3) ու հրատարակեց «Բազմավեպ»ի մէջ 1877 թուականին: Սոյն թարգմանութեան մէջ — որ իրեն նախափորձն է — կը զգացուի արդէն ձկնուժ մը և ճիգ մը հասնելու Բագրատունիի բարձրութեան, լեզուին գեղեցկութեամբ և տաղաչափական արուեստով: Սակայն, շատ հեռու է անկէ տակաւին, պակսելով իր խոյանքին մէջ՝ Բագրատունիի ուժեղ շունչը, կորովը և խիզախ հոգին, մանաւանդ այն ձկունութիւնը և ներդաշնակութիւնը՝ որոնց համար կը պահանջուի երկար փորձառութիւն: Սակայն, դժբախտաբար, այդ թարգմանութիւնը՝ չգիտեմ ինչո՞ւ՝ թերի մնացած է, պակսելով անոր շարունակութիւնը «Բազմավեպ»ի յաջորդ թիւերուն մէջ:

Անկէ վերջը կը թարգմանէ յոյն քնարերգակ Թէոկրիտէս բանաստեղծին «Հովուականք»ը, շատ պատշաճօրէն «Գեղօնք» կոչելով երգերէ ու պարերէ կազմուած այդ քերթուածիկը: Թէոկրիտէս ծնած է Սիրակուսա քաղաքը, Քրիստոսէ իբր երեք դար առաջ: Ան՝ աւելի ուժեղ և ճարտար նկարիչ մ'է մարդկային կիբորներուն և սրտի յոյգերուն, քան արուեստագէտը՝ բնութեան

երեւոյթներուն, լոյսերուն և ստուերներուն: Վիրգիլիոս, իր «Հովուերգութեանց» մէջ, հետեւող մ'եղած է Թէոկրիտէսի, որուն «Գեղօնք» կամ «Տաղք» ըսուածը՝ թուով երեսուն, ո՛չ միայն հովուական երգեր ու պարեր են, այլ համառօտ տրամախօսութիւններ հովիւներու, մերթ աղու և մերթ երգիծական, որոնք կը դրուատեն գեղջկական կեանքին պարզ, անմեղուկ, հրապուրիչ գեղեցկութիւնները, հիւսելով իրարու դորիացի ժողովրդեան գաւառաբարբառը և քնարերգակ հոգին, որոնց մէջ զգալի կ'ըլլայ մերթ հոմերական ոճն ու լեզուն: Ինչպէս նիւթը կը պահանջէր, հոս հայերէն թարգմանութիւնը պարզ և անպաճոյճ է, որ եթէ չի հասնիր Եդ. Հիւրմուզի լեզուին գեղեցկութեան՝ Վիրգիլիոսի «Հովուերգութեանց» թարգմանութեան մէջ, այլ ո՛չ նուազ սիրուն, քնքուշ և ներդաշնակ է, ցոլացնելով իրեն մէջ Սուքրիի մեղմ, հանդարտիկ և ազնուական նկարագիրը:

Երեք տարի վերջը, ձեռք կը գարնէ թարգմանել «Աղբրաստորը» գործը նշաւաւոր յոյն ողբերգակ Եւրիպիդէսին, որ թէեւ աւելի տաղանդաւոր և բազմակողմանի հմուտեամբ օժտուած քան Եսքիլէս և Սոփոկլէս, սակայն իր ժամանակակիցներէն այնքան չգնահատուեցաւ եւ չյարգուեցաւ՝ ինչպէս իրեն միւս երկու արուեստակիցները: Որովհետեւ, Եսքիլէս և Սոփոկլէս՝ գերազանցօրէն ներշնչուած կրօնական զգացումներէ՝ իրենց ողբերգութեանց մէջ գերակշիռ դիրք և դեր մը կ'ընծայեն աստուածներուն, և իրենց պարերուն մէջ՝ նախապէս կրօնքն է որ կ'երգէ, կը խօսի, կ'ողբուրէ ունկնդիրները, երկրորդաբար միայն կը բերեն հոն մարդկային կիրքերը իրենց հառաչը կամ բողոքը: Ընդհակառակն Եւրիպիդէսի ողբերգութեանց մէջ, աստուածները Ոլիմպոսին վրայ թողուած, զուտ մարդկային կիրքերը և սրտին յուզումներն են՝ որ ճակատագրին բռնուն ուժին ներքեւ՝ կը մաքառին դէմ ընդդէմ, և ժամանակակիցները չըմբռնելով անոր հոգին, համարեցան զինքը անարգող

մը՝ կամ աւելի՝ անտարբեր մը կրօնքին հանդէպ: Մինչդեռ ան՝ Անաքսագորաս փիլիսոփային աշակերտ և մտերիմ բարեկամ Սոկրատի՝ անձանթ աշխարհ մը երեւան հանեց, ներքին աշխարհը՝ որով եղաւ մարդկային սրտին մեծագոյն նկարիչը: Սուքրիի թարգմանած «Աղբրաստորը» ողբերգութեան նիւթն է հետեւեալը. Արգոսի եօթն իշխանները կոռելով Թեբէի դէմ, ինկան մեռան անոր պարիսպներուն առջեւ, որոնց մարմինները երկար ժամանակ անթաղ մնացին: Անոնց մայրերը գնացին աղբասելու Աթէնքի Թեսեւս թագաւորին, որ օգնէ իրենց՝ ձեռք բերելու թերայեցիներէն իրենց զաւակներուն դիակները և թաղելու թերայեցիք ընդդիմացան, սակայն Թեսեւսի զէնքերէն պարտուած չարաչար, մայրերուն յանձնեցին դիակները, որոնք թաղուեցան մեծահանդէս շքով: Սոյն թարգմանութիւնը առանձին գրքով հրատարակուած է 1881 թուականին Ս. Ղազարի տպարանէն, երբ Սուքրի արդէն թողած էր Վենետիկը և Պոլիս գացած՝ իր հիւանդութիւնը դարմանելու: Ասոր մէջ թարգմանիչը, ազդուած և վառուած ողբերգակին ուժգին և յուզիչ նկարագրիներէն, մեծագոյն խանդ մը և աւելի մը ցոյց կու տայ, ինչպէս նաեւ աւելի կորով և ճարտարութիւն լեզուի քան իր նախորդ թարգմանութեանց մէջ: Ամբողջ էջեր կան, որոնք կրնան մրցիլ Բագրատունիի ո՛ւ և է թարգմանութեան հետ, բաներուն ընտրութեամբ, չափերուն կշիռով և շեշտով, ինչպէս ներդաշնակ և սահուն ոճով. այսպէս է «Հրեշտակ»ին կենդանի գոյներով ցնցող և յուզող երկար (ութսուն տող) նկարագիրը՝ Թեսեւսի և Թերայեցւոց կողմին և Աթենացւոց յաղթանակին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սուքրի՝ իր թարգմանութիւններէն և ինքնագիր աշխատութիւններէն դուրս՝ ըրած է քանի մը հրատարակութիւններ մեր հին հեղինակներու գործերուն և թարգ-

մանութեանց, որոնք ազգային և օտար բանասէրներուն հետաքրքրութիւնը և ուշը գրաւեցին՝ իրենց հմտալից ներածութեամբ և ներհուն լուսաբանութեամբ։ Ասոնցմէ է՝ Պղատոնի Տրամախօսութիւններէն «Եւթիփոն», «Սոկրատայ պատասխանի» և «Տիմէոս» գրքերուն հրատարակութիւնը 1877 թուականին։ Ասոնց թարգմանութիւնը ընդհանրապէս Գր. Մազիստրոսի կ'ընծայուի, — ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ իր մէկ թուղթին մէջ՝ գոնէ Տիմէի տրամախօսութեան համար, — որուն վրայ հիմնուած Սուբրի յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Ձեռն արկ թարգմանել իւրով ընդել մառախլապատ և հելլենաբան խրթնութեամբն»։ Յիշեալ գրքերուն նիւթը և բովանդակութիւնը՝ արդէն ինքնին ծանր և շատերուն անմատչելի, դեռ աւելի խրթնացած թարգմանչին գրչին տակ, ի վերջոյ՝ բոլորովին անհասկնալի և մթամած բան մը դուրս եկեր է՝ ապիկար, անճարակ և իմաստասիրական գիտութեանց անճաշակ օրինակողներու գրչէն, ինչ որ Պղատոնի անուան ալ պատուաբեր չէ։ Ճիշդ ասոր համար հարկ տեսնուել է՝ որ Սուբրին իր հելլենագէտ և հայկաբան գրչով գոնէ ազօտ լոյս մը սփռէ այդ անկերպարան գործին վրայ։ «Ազօտ լոյս» մը, կ'ըսեմ, որովհետեւ շատ տեղ դարձեալ անըմբռնելի կը մնան Պղատոնի հրաշալի և բարձր իմաստները, մանաւանդ բնագիտական և բնագանցական այն չափազանց նուրբ և խորունկ ինդիւիւնները Տիմէի տրամախօսութեան մէջ, որոնց համար անշուշտ արժանացեր է Պղատոնի միտքը «աստուածային» որակուելու։ Գրքին յառաջաբանը իրապէս գոհար մ'է։ Ընտիր լեզուով և ճոխ իմաստներով՝ իր կուռ և սեղմ ոճին մէջ՝ կը պատկերացնէ Պղատոնի կեանքը և զրական հրաշակերտները, անոր հրաշալի վարդապետութիւնը և տեսութիւնները Աստուծոյ, արարչութեան, առաքինութեան, անմահութեան և հանդերձեալ կեանքի մասին, որոնցմէ օգտուել են նոյն իսկ Ս. Հարք, իբր հեթանոս իմաստասիրի մը անվիճելի հեղինակու-

թեամբ զինուած, հեթանոսներուն դէմ մաքառելու պարագային։ Մէջ կը բերէ նաեւ անոր անգուգական նկարագիրը «ճշմարիտ արդար»ին, ուր կարծես Քրիստոսի վարքը և մահը կ'ակնարկուի։ Յետքանի մը խորհրդածութիւններ ընելու նաեւ հայ թարգմանութեան մասին, թէ ինչպէս համեմատելով զայն յոյն բնագրին հետ, ստիպուել է սրբագրել վրիպակները՝ ոչ միայն գրչին՝ այլ նաեւ թարգմանչին, լրացնելով՝ ուր որ թերի էր, բացատրելով՝ ինչ որ մթին էր, միով բանիւ՝ ճշխացնելով կարեւոր դիտողութիւններով, լուսաբանութիւններով և ծանօթութիւններով։ Սուբրի սրատես աչքէն վրիպած չեն նաեւ այն նմանութիւնները կամ փոխառութիւնները, զոր ըրած է Դաւիթ Անյաղթ իր Սահմանաց գրքին մէջ՝ Պղատոնի «Տիմէոս» տրամախօսութեանէն։ Յոյն իմաստասէրը արարչագործութեան վրայ խօսելով, յետ յիշելու աստուածներուն կամ ոգեղէն էակներուն ստեղծումը, կ'աւելցնէ. «Մահկանացու եւս այլ երեք սեռք անեղք են, և սոցա ոչ եղելոց՝ երկինքն անկատար իցէ»։ այդ երեք սեռերն են, իմաստասիրին մտքին մէջ՝ «օդայինք, ջրայինք և երկրայինք՝ յորոց և մարդն»։ Նոյնը կ'ըսէ նաեւ Դաւիթ Անյաղթ. «Այլ եւս երեք սեռք մահկանացուք պակաս գոն մեզ անեղանելիք, որոց ոչ եղելոց՝ երկին անկատար»։ Ասոնց նման ուրիշ կտորներ ալ կան։ Սուբրի՝ ընթերցողին դիւրութեան համար՝ կը դնէ էջերուն ստորեւ ուղիղ իմաստը այն բառերուն կամ պարբերութեանց, որոնք բառական և նիւթական թարգմանութիւն ըլլալով յունարէնին, կամ անհասկնալի կը մնան և կամ սխալ իմաստ կու տան։ Այսպէս, օրինակի համար, հակոյս բառը պէտք է հասկնալ «դատ, փութիւն, ամբաստանութիւն», ինչպէս հետեւեալ պարբերութեան մէջ. «Թէ և նուազագոյն քան զայս հակոյս հակոյսանայր հակոյս», զոր պէտք է հասկնալ ըստ յունարէնին, «թէ և նուազագոյն քան զայս ամբաստանեալ լինէր»։ — Յոյնը կ'ըսէ. «Ո՛րպէս աշխատ արարեր զիս»,

հայը կը թարգմանէ. «Իբրու շահեցուցեր զիս»։ — Յոյնը կ'ըսէ. «Եթէ որդոց քոց յաւանակ (πῶλος) և երիւնջ (μύσχος) հանդիպեալ էր (լինել)», հայը կը թարգմանէ. «Եթէ որդոց քոց Պօղոսի և Սօքրատի հանդիպեալ էր (լինել)», հասարակ անունները՝ յատուկ անուն կարծեր է թարգմանիչը. ինչպէս ուրիշ տեղ ալ՝ յատուկ անունը հասարակ անուան հետ շփոթելով՝ թարգմանել է. այսպէս, Νάξος շփոթելով Νήσος բառին հետ՝ թարգմանել է կղզի։ Կը դնեմ հոս քանի մը բառեր, որոնք բոլորովին տարբեր իմաստ ունին հայերէն լեզուին մէջ. օր. չստագով, պէտք է հասկնալ «դատարան, ամբաստանող», — հայաձեւ և ստորոգել կը նշանակեն «ամբաստանել», — հաճարիւն, «գործ, աշխատութիւն, պարապում», որով հաճարիւն եզակեց կը նշանակէ «գործ կամ պարապում եզակեց»։ այն է՝ մշակութիւն երկրի, — ահաձեւ, ըսել է «զայրանալ», — շնորհել է «նիւհել», — փախչիլ, «ամբաստանիլ», — ահաձեւ տաքար ըսել է «արդարեւ, յիրաւի»։ — Ասոնց նման ուրիշ շատ դիտելի բաներ կան գրքին մէջ, որոնց մասին երկարելը նպատակէս դուրս ըլլալով, կ'անցնիմ յաջորդին։

Մովսիսի Խորենացոյ ընծայուած «Աշխարհագրութիւն»ը, առաջին անգամ հրատարակուած է Ս. Ղազարի տպարանէն՝ անոր միւս գործերուն հետ՝ 1865 թուականին։ Հրատարակչներն ալ կը վկայեն, թէ այս գործը «առաւել քան զայսն աշխատ արար զմեզ, յաղագս եկամուտ անհարազատութեանց ոմանց ըստ աշխարհագրական ծանօթութեանց թերեւս նոցին իսկ գրչաց։ Օրինակք հինգ էին անթուականք, չորեքին թերի, ընդ որս և հնագոյնն ի վերջ կուտէ»։ Ասոր համար չհամարձակելով հրատարակութեան տալ յիշեալ գործը՝ այդ պակասաւոր օրինակներուն վրայէն, Լ. Չմիւսին դիմեցին ինդիւիւն իրենց գրատան մէջ պահուած անթերի և լաւագոյն ձեռագրին օրինակութիւնը, որուն հետ համեմատելով մեր ունեցած գրչագիրները՝ ըստ այնմ հրատարակեցին։ Սակայն

տարիներ վերջը ուրիշ աւելի ընդարձակ եթէ ոչ լաւագոյն՝ գրչագիր մը ձեռք բերելով վանքիս գրատունը, անոր հրատարակութիւնը յանձնուեցաւ Հ. Սուբրիի, որ բաղդատելով Պտղոմէոս Աղեքսանդրացոյ Աշխարհագրութեան յոյն բնագրին հետ, — որուն համառոտութիւնն է Խորենացոյն համանուն գործը, — և կարեւոր հետազոտութիւններ ընելով անոր մասին՝ գաղղիերէն թարգմանեց, և 1881 տարւոյն վենետիկի մէջ գումարուած Աշխարհագրական Համաժողովին առթիւ լոյս տեսաւ հայերէն բնագրին հետ և անոր ներկայացուեցաւ։ Ինչպէս կը տեսնենք, սոյն աշխատութիւնը պարզ հրատարակութիւն մը չէ՝ և ոչ ալ լոկ թարգմանութիւն մը, այլ լուրջ՝ խնամուած և հմտական ուսումնասիրութիւն մը, գիտութեան ներկայ պահանջներուն համաձայն, որ պատիւ կը բերէ հեղինակին։

Սուբրի, իր գաղղիերէն հմուտ ներածութեան մէջ, նախ՝ համոզիչ փաստերով կ'ուզէ ապացուցանել՝ թէ սոյն Աշխարհագրութեան հեղինակը ուրիշ ոչ ոք կրնայ ըլլալ՝ բայց միայն Մովս. Խորենացին, մատնանիշ ընելով անոր Պատմութեան և այս Աշխարհագրութեան միջեւ եղած բազմաթիւ նմանութիւնները և առնչութիւնները՝ թէ՛ ըստ լեզուին և թէ՛ ըստ պատմական գիտելիաց։ Երկրորդ, կենսագրական ծանօթութիւններ կու տայ այն յոյն աշխարհագիրներու մասին, որ կը յիշուին գործի մէջ և որոնցմէ չափով մը օգտուած է Աշխարհագրութեանց հեղինակը, որոնք են Պապ Աղեքսանդրացի, Մարին Տիւրացի, Կոստանդին Անտիոքացի, Հիպոկրատ, են։ Երրորդ, ցոյց կու տայ այն բոլոր եկամուտ մասերը, օտար բառերը, անձանց կամ քաղաքներու անունները, նոյն իսկ պատմական դէպքերու ակնարկութիւններ, որոնք հետագայ դարերուն սպրդած կամ ներմուծուած են, և որոնց վրայ հիմնուած արդի զանազան բանասէրներ, և յատկապէս Սէն-Մարթէն, կասկած յայտնել են սոյն գործին հարազատութեան և անոր հեղինակին ինքնութեան մասին։

Պարզ ակնարկ մը և հարեւանցի բաղ-
դատութիւն մ'իսկ ցոյց պիտի տայ ան-
միջապէս, թէ ինչ ահագին տարբերութիւն
կայ 1865ին լոյս տեսած և Հ. Սուքրիի
ըրած հրատարակութեանց մէջ: Նախորդը՝
շատ տեղ կտրատուած և զեղչուած է,
պարզապէս չոր ու ցամաք ցանկ մ'է
անուններու, ուր կը պակսին պատմական
կամ տեղագրական տեղեկութիւններ. մինչ
երկրորդը՝ աւելի ընդարձակ, աւելի ոճաւոր,
շահեկան և արտօթելի գործ մ'է, ուր մա-
նրաման և բազմազան ծանօթութիւններ
կան իւրաքանչիւր գաւառներու, քաղաք-
ներու, գետերու, լեռներու, բերքերու վրայ:
Սակայն, միւս կողմանէ, պէտք է նկատի
առնել, թէ գրութեանս մէջ կը յիշատա-
կուին այնպիսի անուններ ու բառեր, այն-
պիսի պատմական դէպքերու ակնարկներ,
յետին դարերու մէջ պատահած իրողու-
թիւններ և ասորոյ անձեր, — ինչպէս են,
օրինակ իմն, Ներսէս Կամսարական՝ պա-
տրիկն Շիրակայ և Արշարունեաց տէրն
(Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ, է դարուն),
և Ասպար-հրուկ իշխան մը և անոր ար-
շաւանքը (668 թուականին, ըստ Բիւ-
զանդացի պատմիչներուն), են, — որոնք
ոչ սակաւ կատկածելի կ'ընեն գրութեանս
ժամանակը և հեղինակը: Սակայն Սուքրի,
հաստատուն իր այն խոր համոզման վրայ,
թէ Մովս. Խորենացիի հարազատ գործն
է այս, ամէն ճիգ կ'ընէ արդարացնելու
իր այդ համոզումը, ցոյց տալով այդ
կտորները՝ իբր եկամուտ և հետագայ գրիչ-
ներու յաւելումներ, գտնելով և որոշելով
ինչ որ յատուկ է հեղինակին՝ անոնցմէ
որ վերջը սպրդեր կամ անցուցեր են բնա-
գրին մէջ: Միով բանիւ, կը ջանայ իրեն
նախկին բնիկ վիճակին մէջ ներկայացնելու
գրութիւնս, լուսաբանելով մթին տեղերը
և երկբայելի կէտերը, ուղղելով սխալ բա-
ռերը և խանգարուած անունները, ճշդելով
թիւերը, հիմնուած նոյն իսկ Պտղոմէոսի
և միւս աշխարհագիրներուն՝ ինչպէս նաեւ
յոյն և արաբացի պատմիչներուն՝ հեղի-
նակութեան և վկայութեանց վրայ: Սու-
քրիի նուազ արդիւնքներէն չէ՝ նաեւ,

գրութեանս մէջ յիշուած այնքան կենդա-
նիներուն, տունկերուն, անուշահոտ խո-
տերուն, խէժերուն կամ խոնկերուն և
բուսական զեղերուն՝ այն անսովոր, խժա-
լուր և այլազան անունները ճշդել, լուծել,
ծագումը հետախուզել, և անոնց համա-
պատասխան գաղղիներէն բառերը կամ
անունները գտնել, ինչպէս են, օր. իմն,
ռոսմոտոյ (Սուքրի խանգարուած կը համարի
բառս), դրապուկ, թուսնու, քակոպակ, ձաւ-
դակ, ագաթոյնակ, բիշ (aconit), բաժար
(դեղ), գրտապոյ, սկիրուկ, երկրէ կամ
իւզրէ (sagapène), ծամրի, քարայրի, գա-
րիշատ (անփուտ փայտ), շաւարշաւ (զազան
մը, որ լեզուով կը սպաննէ փղը, յի-
շուած նաեւ Ս. Եպիփանի գրութեանց հայ
թարգմանութեան մէջ, ըստ Սուքրիի), են:
Աւելորդ է ըսել, թէ սոյն բառերը մեր
ոչ մէկ բառարանի մէջ կը գտնուին:
Կ'ափշի՝ կը հիանայ մարդ, թէ ինչպէս
Սուքրի՝ աչքի առջեւ ունենալով այս բո-
լոր դժուարութիւնները՝ քաջութիւն ունե-
ցած է յանձնառու ըլլալու, իր հիւանդ
վիճակին մէջ, այդպիսի ծանր՝ տաժանելի
և տաղտկալի աշխատութեան մը, — որուն
տակ կը կրի՝ կը հիւանդանայ և կը ջղա-
նոտի քաջաոգով մարդն անգամ, — և կրցեր
է տոկունութեամբ և յաջողութեամբ գլուխ
հանել զայն:

Ասոնք են ահա մեր Հ. Սուքրիի տա-
ղանդաւոր մտքին, բեղուն զրչին պտուղ-
ները, որոնք դեռ աւելի զգալի կ'ընեն
մեզի իր կորուստին մեծութիւնը, երբ
մտածենք մանաւանդ անոր մտքին մէջ
յղացուած և պատրաստուած աւելի լուրջ,
հոյակապ, հսկայ գործերուն ծրագիրները
սպազային համար, որոնք դժբախտաբար
իրեն հետ գերեզման իջան:

Այդ ծրագիրներէն առաջինն էր, մեր
երկհատոր մեծագիր Հայկազեան բառա-
րանին նոր տպագրութիւն մ'ընել, ժամա-
նակիս պահանջներուն համաձայն, ճիշա-
ցուցած նոր բառերով, ասացուածներով,
օրինակներով, քանի որ առաջին հրատա-
րակութենէն մինչեւ իր ժամանակը հա-
րիւրաւոր նոր ձեռագիրներ՝ նոր գործեր

երեւան եկած էին, որոնց բառերը և
վկայութիւնները կը պակսէին հնոյն մէջ:
Եւ յետոյ, այժմեան զարգացումով համե-
մատական լեզուագիտութեան և ստուգա-
բանութեան՝ կան ինչ ինչ վրիպակներ և
անճշդութիւններ ուղղելիք, քանի որ այն
ժամանակին հրատարակիչը չունէին այն
հիմնական և կարեւոր ծանօթութիւնը պար-
սիկ, արաբ, ասորի լեզուներուն: Մինչ
Սուքրի՝ բաւական հմուտ էր այդ լեզու-
ներուն և հետամուտ էր եւս աւելի զար-
գանալու անոնց մէջ, և միւս կողմանէ
չէր պակսեր իրեն այդ մեծ ծրագրին գոր-
ծադրութեան համար պահանջուած պա-
տրաստութիւնը. և ունէր ձեռքին տակ
թղթատեալ օրինակ մը Հայկազեան բա-
ռարանին, ուր կը նշանակէր մի առ մի
իր բոլոր գիտողութիւնները, սրբագրու-
թիւնները, նորանոր բառերը, են:

Այդ ծրագրին երկրորդ մասն էր, Հայ-
կազեան Հանրագիտակի մը յօրինումը, որուն
համար բաւական նիւթ՝ ատաղձ պատրաս-
տած էր, և օրէ օր կը ճոխացնէր՝ ուսում-
նասիրելով իր գիտող, կշռող և դատող
մտքով՝ հայ և օտար աղբիւրներուն վրայ
ազգային պատմութիւնը, գրականութիւնը,
աշխարհագրութիւնը, դիցաբանութիւնը,
հնախօսութիւնը, — քաղաքական, եկեղե-

ցական, արուեստական, բժշկական, ու-
սումնական կեանքը, — հաւաքելով բնական
գիտութեանց իւրաքանչիւր մասնաճիւղին
յատուկ բառերը, են:

Երրորդ մասը կը կազմէր այդ ծրագրին,
հրատարակել մեր նախնեաց բոլոր գործե-
րը, նախ՝ ինքնագիր հեղինակութիւնները,
և յետոյ՝ անոնց թարգմանութիւնները,
արդի քննական ոճով, որուն զեղեցիկ
սպաջոյցը տուած էր արդէն, այնքան
գովեստի ու գնահատման արժանանալով
ազգային և օտար բանասէրներէն:

Հարկ է աւելցնել, թէ այս շատ շա-
հեկան և մեծապէս պատուարէր ձեռնարկին
համար՝ օժտուած էր ան լիապէս ամէն
կարեւոր ձիրքերով և ուժերով:

Կը համարիմ որ սոյն համառօտ ուսում-
նասիրութիւնս բաւականէն աւելի ցոյց
տուաւ, թէ ինչ մեծ կորուստ ունեցան
Միաբանութիւնս և ազգային բանասիրու-
թիւնը կանխահաս մահուամբ Սուքրիի,
որ կրցաւ քիչ տարիներու շրջանին սպա-
սուածէն աւելի բեղնաւոր և արդիւնաւոր
գործունէութիւն մը ցոյց տալ, և հետեւա-
բար իրաւունք ունի շատ պատուաւոր տեղ
մը գրաւելու Միւթարեան գրագէտ փայ-
լուն դէմքերու շարքին մէջ:

Հ. Յ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՈՒՇ

Յայնժամ սիրով տիրական
Լըցեալ կամանց խնդութեամբ
Գալ առ Պետրոս յունանեան
Եւ սիրեցեալսն յոհան
Պատմեն զտեսիլն յահագին
Ըզրուսափայլ հրեշտակին
Որք աւետոք գոչէին
Եթէ յարեաւ կենդանին:
Ճեպեալ յընթացս վիմին
Ի գերեզման անմահին

Եւ յառաջեալ սիրելին
Խանդաղատէր առ վիմին:
Անդ ի տեսիլ խոնարհեալ
Գերեզմանին լուսնկալ
Թափուր զկրտաւորն տեսեալ
Եւ զվարշանակն ծաղեալ:
Անդ, անմահ Հօր Բանին
Մահուամբ ըզմահ լուծողին,
Ընդ զուսափայլ հրեշտակին
Փառլս տացուք անմահին:

(Տաղարան Ժէ դարբը)